

Het omzeilen van monopoliehandel

Smokkel en belastingontduiking bij de handel in brazilhout, 1500-1674

Cátia Antunes, Rob Post & João Paulo Salvado

TSEG 13 (1): 23–52

DOI: 10.5117/TSEG2016.LANTU

Abstract

Circumventing monopolized trade

Contraband and tax evasion in the brazil wood trade, 1500-1674

In this article we take the example of smuggled brazil wood to study the complex relationship between smuggling and the development of overseas empires. We trace the legal framework provided by the Portuguese monarchy and the WIC for the exploitation of brazil wood, from the logging in Brazil to the import into the European consumption markets. We will also provide a glimpse of the many groups and the different ways in which the legal frameworks were circumvented by the cunning of private entrepreneurs looking for profit and efficiency in the business of acquiring and distributing brazil wood from production outlets into consumption markets. Furthermore, in order to understand the different gradations and added complexities of avoiding established colonial monopolies, we showcase the entrepreneurial choices that contributed to the subversion of the legal frameworks imposed by the institutions of early modern empires.

‘[...] al het braziel[hout] dat er in dat land [Brazilië] is, is van mij en van mijn opvolgers, nu en in de toekomst [...].’¹

‘Brazielhout is van hem, en als zodanig verboden, zodat niemand erin kan handelen met uitzondering van de koning en degenen die van Hem daarvoor een vergunning in de vorm van een contract hebben gekregen.’²

In 2007 betoogde Francisco Bethencourt dat het voortbestaan en de duurzaamheid van het Portugese Rijk toegeschreven kon worden aan een ‘nebula of power’ (‘machtswolk’), die het rijk bijeen hield.³ Hij omschreef deze ‘nebula of power’ als een ruimte voor onderhandeling voor verschillende belangengroepen (edelen, kooplieden, koninklijke beambten, etc.) en instellingen (koninklijke instituties, religieuze ordes, gemeenten, broederschappen, etc.). Deze ‘nebula of power’ vertaalde zich in de praktijk in een zekere mate van decentralisatie van de hoofdstedelijke macht ten gunste van de koloniën: de koloniën kregen een actievere – zij het uitonderhandelde – rol bij de uitbouw en de beleidsvoering van het rijk. De ‘nebula of power’ was dus essentieel voor het voortbestaan van het rijk. Hoewel Bethencourts argument betrekking heeft op het Portugese Rijk is er geen reden om aan te nemen dat zijn theorie niet ook van toepassing zou kunnen zijn op andere rijken.⁴

Volgens Luiz Filipe de Alencastro waren de sterkste participanten in de ‘machtswolk’ waarschijnlijk de kolonisten en zakenlieden in Brazilië. Zij hielden immers de controle over de invoer van slaven uit West-Afrika in het Amerikaanse continent, in ruil voor de export van alcoholische dranken uit Brazilië. Deze handel hield ook de export van marktgewassen en mijnbouwgrondstoffen (goud en diamanten) naar Europa in stand. Het waren ook de ‘Brazilianen’ die van handel in alcoholische dranken overstapten

1 Maria Bigotte Chorão (ed.), *Doações e forais das capitanias do Brasil, 1534-1536* (Lissabon 1999), getranscribeerd uit het origineel door de auteur. Onze vertaling van het origineel: ‘... todo o brasil que na dita terra houuer há-de ser sempre meu e de meus sucessores...’.

2 Ambrósio Fernandes Brandão, *Diálogos das Grandezas do Brasil* (1618) 151, geciteerd door Harold Johnson en Maria Beatriz Nizza da Silva, *O Império Luso-Brasileiro, 1500-1620* (Lissabon 1992) 222. Onze vertaling van het origineel: ‘O pau-brasil é droga sua, e como tal defeso, de modo que ninguém pode tratar nele senão o mesmo Rei ou os que tiveram licença sua por contrato’.

3 Francisco Bethencourt, ‘Political Configurations and Local Powers’, Francisco Bethencourt en Diogo Ramada Curto (eds.), *Portuguese Oceanic Expansion, 1400-1800* (Cambridge 2007) 119.

4 Christine Daniels en Michael V. Kennedy (eds.), *Negotiated Empires. Centers and Peripheries in the Americas, 1500-1820* (New York 2002). Regina Grafe en Alejandra Irigoin, ‘A Stakeholder Empire: the Political Economy of Spanish Imperial Rule in America’, *The Economy History Review* 65:2 (2008) 609-651.

naar handel in textiel in het Indiase subcontinent. Aan het begin van de achttiende eeuw waren in die regio al veel 'Braziliaanse' vloten te vinden.⁵

Het netwerk van schippers, kooplieden, bankiers en zakenlieden dat deel uitmaakt van Alencastro's 'Braziliaanse' wolk won aan macht door de economische uitwisselingen die onder hun leiding plaatsvonden in het zuidelijke deel van de Atlantische Oceaan, en later in het Caribisch gebied en de Indische Oceaan. Opvallend genoeg waren de meeste economische activiteiten die met deze groep in verband kunnen worden gebracht wettelijk gezien geheel of gedeeltelijk illegaal, omdat zij soms plaatsvonden zonder medeweten van de moederstad en de koning, zijn monopolies en instituties. De 'nebula' leidde er zo toe dat de grenzen van de wet werden opgezocht.

De wijdverbreide praktijk van smokkel en belastingontduiking in Brazilië is niet typisch voor de late zeventiende en achttiende eeuw. Frédéric Mauro beschrijft hoe algemeen dit sinds het begin van de Portugese koloniale expansie in Zuid-Amerika voorkwam en hoe het in de late zestiende en vroege zeventiende eeuw welig tierde. Als voorbeeld noemt Mauro terloops de handel in brazielhout, een verfhout waarnaar in Europa veel vraag was vanwege de uitbreiding van de textielindustrie en de bijkomende toename van verfhoutraffinerijen.⁶

Dit artikel spitst zich precies op dit voorbeeld van brazielhout toe. Daarbij wordt er gepoogd om vragen te beantwoorden over het hoe en wat van de smokkel in brazielhout: wie waren betrokken bij de smokkel? Wanneer en waarom zochten kooplieden hun toevlucht tot de smokkel van brazielhout? Wat was de relatie tussen de 'nebula of power' en de ontwikkeling van de institutionele regelgeving rondom de handel in brazielhout. We gebruiken de termen 'smokkel' en 'belastingontduiking' in verwijzing naar illegale handel, omdat deze twee concepten vaak met een duidelijke juridische definitie in de originele bronnen voorkomen. De argumentatie in dit artikel is gebaseerd op een uitgebreide analyse van Portugese schenkingsakten (*cartas de doação*), regelingen (*regimentos*), koninklijke decreten (*ordenações*), uitvoeringsbevelen (*alvarás*), notariële contracten uit Amsterdam en het octrooi dat de West-Indische Compagnie (WIC) in 1621 van de Staten-Generaal kreeg.

In dit artikel schetsen we het juridische kader dat de Portugese monar-

5 Luiz Filipe de Alencastro, 'The Economic Network of Portugal's Atlantic World', Francisco Bethencourt en Diogo Ramada Curto (eds.), *Portuguese Oceanic Expansion, 1400-1800* (Cambridge 2007) 109-137.

6 Frédéric Mauro, *Portugal, o Brasil e o Atlântico, 1570-1670*, dl. 1 (Lissabon 1997) 191.

chie en de WIC geschapen hebben voor de exploitatie van brazielhout, van de houtwinning in Brazilië tot aan de invoer op de Europese markt. We geven tegelijkertijd een beeld van de vele groeperingen die hierbij betrokken waren en van de verschillende manieren waarop sluwe particuliere ondernemers, op zoek naar winst en efficiëntie in het proces van de aankoop, verwerking en verkoop van brazielhout, de wet probeerden te omzeilen. We beschrijven een serie zakelijke keuzes, die hebben bijgedragen aan een steeds toenemende mate van ontduiking van de wetten die door instituties opgelegd werden met het oog op de ontwikkeling van het rijk. Aan de hand daarvan tonen we hoe ingewikkeld het was om enerzijds deel uit te maken van de ‘nebula of power’ en anderzijds vaststaande koloniale monopolies te vermijden.⁷ Hoewel de focus van dit artikel ligt op brazielhout, kunnen vergelijkbare argumenten aangevoerd worden voor de verwerving van en handel in andere koloniale waren, zowel in de Atlantische als in de Indische Oceaan.

1 Een definitie van wettigheid en nuances van smokkelarij: de Portugese exploitatie van brazielhout

Nadat Pedro Álvares Cabral in 1500 in Brazilië aankwam, werd brazielhout gekenmerkt als erfrecht⁸ van de koning en daarmee als een alleenrecht van de kroon. Tussen de zestiende en de negentiende eeuw bleef dit monopolie door de Portugese monarchie onveranderd gehandhaafd, hoewel de manieren waarop brazielhout geëxploiteerd werd in deze driehonderd jaar tot op zekere hoogte aan veranderingen onderhevig was.

De kroon legde het monopolie op brazielhout op twee manieren op. Aan de ene kant werd het door de kroon zelf ter hand genomen, wat er in de praktijk op neerkwam dat beampten in dienst van de kroon verantwoordelijk waren voor het kappen en transporteren van het brazielhout

7 Cesare Beccaria, een achttiende-eeuwse jurist wiens denkbeelden ten grondslag lagen aan de meeste veranderingen in strafmaatregelen in West-Europa met betrekking tot smokkel, verklaarde: ‘... a tentação de fazer contrabando e a facilidade de cometê-lo cresce com as fronteiras a guardar...’, Cesare Beccaria, *Dos delitos e das penas* (Lissabon 1998) art. 33 (contrabando). Cf. de Engelse vertaling in: Cesare di Beccaria, *On Crimes and Punishments, and Other Writings*, Richard Paul Bellamy en Richard Brian Davies (eds.) (Cambridge 1995).

8 Het recht op eigenaarschap van brazielhout stamt af van de soevereiniteitsrechten van de Portugese koning en was vergelijkbaar met andere producten die ook exclusief door hem geëxploiteerd mochten worden, zoals zout, peper, goud en diamanten. Zie hierover: António Manuel Hespanha, *As Vésperas do Leviathan. Instituições e poder político, Portugal, século XVII* (Coimbra 1994) 122.

en de invoer ervan in Lissabon.⁹ Daarnaast kon de koning aan particuliere ondernemers een monopolie verlenen. Dit monopolie was onderworpen aan de beperkingen van een duidelijk omlind contract, waarin de rechten en plichten van de contractant beschreven stonden en clausules waren opgenomen over de relatie tussen de contractant en de kroon.¹⁰

Naast het bestaande system behield de koning zich het recht voor om bepaalde personen of instituties een licentie in de vorm van een handelsprivilege te verlenen (dat aan bepaalde beperkingen op het gebied van – bijvoorbeeld – hoeveelheid, periode of bestemming gebonden was). Leden van de hoge adel en de koninklijke familie hadden toestemming om beperkte hoeveelheden brazielhout in Lissabon in te voeren.¹¹ Na aankomst van een lading in Lissabon, speelde het *Casa da Índia* vervolgens een cruciale rol bij de controle van de ingevoerde goederen. Het *Casa da Índia* controleerde of de hoeveelheid van de geïmporteerde waren binnen de grenzen viel die gespecificeerd waren in de koninklijke licentie. Het *Casa da Índia* was eveneens verantwoordelijk voor de belastingheffing op brazielhout dat vanuit Lissabon geëxporteerd werd naar de Europese markt.

De schenkingsakten van 1534-1536 (*cartas de doação das capitánias*) bevatten de oudste regels met betrekking tot het monopolie op de brazielhouthandel. Enerzijds kreeg de *capitão-donatário* (de begunstigde van het kapiteinschap), naast andere opbrengsten, een twintigste deel van de winst van de verkoop van het brazielhout dat vanuit zijn *capitania donataria* (kapiteinschap) geïmporteerd was en aangegeven werd bij het *Casa da Índia*. Op deze manier hoopte de kroon de medewerking van de kapiteins te verkrijgen bij het veiligstellen van het monopolie. Anderzijds stond de koning het kolonisten toe om brazielhout te kappen en te gebruiken, zij het niet als brandhout. Deze beperking eindigde in 1605 met de inwerking-treding van de wetten op brazielhout (*regimento do pau brasil*).¹² Het hout

9 Harold Johnson, 'Desenvolvimento e Expansão da Economia Brasileira', Harold Johnson en Maria Beatriz Nizza da Silva, *O império Luso-Brasileiro, 1500-1620* (Lissabon 1992) 213-219.

10 Voor een voorbeeld van de voorwaarden van een contract, zie: *Contrato do Pao Brasil que o Capitam Luiz Vaz de Rezende fidalgo da casa del Rey nosso senhor fez com a fazenda de sua Magestade* (Lissabon 1631).

11 Vanaf de zeventiende eeuw behoorden Rodrigo Calderón, graaf van Plasencia, Afonso de Lencastre, markies van Porto Seguro, prins Peter (de latere koning Peter II) en gemalin (na 1667) tot de begunstigten van deze licenties. João Paulo Salvado en Susana Münch Miranda (eds.), *Livro 1º do Governo do Brasil, 1607-1633* (Lissabon 2001) doc. 13, 117-118; IAN/TT, Chancelaria de Filipe III, liv. 32, fl. 91-91v.º. J. J. de Andrade e Silva, *Collecção Chronologica da Legislação Portuguesa, 1657-1674* (Lissabon 1856) 77; J. J. de Andrade e Silva, *Collecção Chronologica da Legislação Portuguesa, 1675-1683* (Lissabon 1857) 278.

12 Marcos Carneiro Mendonça (eds.), *Raízes da formação administrativa do Brasil*, deel 1 (Rio de Janeiro 1972) doc. 14, 363-365.

mocht niettemin niet buiten het monopolie verkocht worden. Het kon verkocht worden aan koninklijke beambten als het monopolie onder de directe administratie van de kroon viel, aan contractanten of aan vergunninghouders. Het verschepen van brazielhout naar Portugal of elders ter wereld was dus verboden. Wie handelde in strijd met deze wet, riskeerde volledige inbeslagname van persoonlijke eigendommen en verbanning naar het eiland São Tomé, waar de meeste ballingen binnen zes maanden stierven aan malaria of andere tropische ziekten.¹³ Rond 1548 werd het duidelijk dat de houtkap ook de interesse van de kolonisten had getrokken, wat leidde tot een verhoging van de prijzen. In de reeks van instructies die de eerste gouverneur-generaal van Brazilië van de koning ontving, stond onder andere dat de prijs die contractanten lokaal betaalden voor de houtkap beperkt zou moeten worden. Dit zou een halt moeten toeroepen aan clandestiene verrijking, praktijken die inflatie in de hand werkten, en pogingen van de *capitão-donatário* en kolonisten om de prijzen van het beschikbare brazielhout op de koloniale markt te reguleren en te controleren.¹⁴ Het is niet verassend dat de kolonie zelf probeerde het gebruik en prijsniveau van haar eigen grondstoffen te beheersen. Dit was immers de enige manier waarop men de plaatselijke, en misschien zelfs trans-Atlantische, markten kon beïnvloeden. Dit alles vond plaats in een context waar een strikt monopolie bepaalde wat legaal en wat illegaal was, maar ook in een context waar een nationale wet alle directe handel tussen de Portugese koloniën en alle Europese bestemmingen behalve Lissabon verbood, omdat handelaren in Lissabon belasting moeten betalen over de goederen die zij invoerden.

Hoewel Franse schepen al vanaf het begin van de zestiende eeuw in Brazilië te vinden zijn, maken bronnen pas vanaf het einde van de zestiende eeuw systematisch melding van illegale activiteiten. De eersten die botweg breken met het monopolie en de kans op winst van smokkelwaar verkiezen boven de veiligheid van legale handel, waren groeperingen in Brazilië. De *capitães-donatários*, de kolonisten en de Indianen speelden een centrale rol bij het kappen en transporteren van het brazielhout naar de verschillende kapiteinschappen van de koloniën. Lokale handelaren in de kustplaatsen en de verlaten baaien in de kapiteinschappen tussen Paraíba en Rio de Janeiro waren vervolgens verantwoordelijk voor de ver-

13 Maria Bigotte Chorão (eds.), *Doações e forais das capitânicas do Brasil, 1534-1536* (Lissabon 1999), door de auteur getranscribeerd uit het origineel.

14 Joaquim Romero Magalhães en Susana Münch Miranda, 'Tomé de Sousa e a instituição do governo-geral 1549', *Mare Liberum* 17 (1999) 7-38.

handeling van het verfhout, voornamelijk met buitenlandse schippers.¹⁵ Deze illegale praktijken hadden twee gevolgen. Aan de ene kant werden koninklijke beambten, contractanten en vergunninghouders gepasseerd in de koloniale markt voor buitenlandse handelaren, met als gevolg dat de prijzen van het brazielhout dat uit Brazilië geëxporteerd werd stegen. Tabel 1 toont de prijs van brazielhout bij het verlaten van de havens van Brazilië. De prijsverschillen laten het spectrum van de illegale vraag niet zien, omdat de vervoerskosten gedurende het eerste kwart van de zeventiende eeuw gelijk bleven.

Tabel 1. Prijs van brazielhout bij uitvoer uit Brazilië (*réis per quintal*),¹⁶ de vrachtprijs Brazilië-Lissabon (*réis per quintal*) en de prijs in Lissabon (*réis per quintal*):

Jaar	Prijs in Brazilië	Vrachtprijs	Prijs in Lissabon
1591	900-1000		
1602	1000	300	4000
1612	800	300	
1613			4600
1617		300	
1618	700-800		4000-5000
1624	540-640		5000
1625	1050		5100
1626			2000
1635			2404
1644	380		
1666	610		

Bron: Mauro, *Portugal, o Brasil e o Atlântico, 1570-1670*, deel 1, 186-188.

15 Op 19 november 1594 verzorgde Adam Hulscher, koopman in Hamburg die in die periode zaken deed in Amsterdam, als vertegenwoordiger van zijn broer Hendrik Hulscher, koopman in Antwerpen, een lading brazielhout uit Rio de Janeiro, voor Hans de Schot in het schip van Andries Hoppenaer. De totale lading was 978 *quintais* brazielhout en werd verzonden uit Brazilië door Fernando Salvador, de zwager De Schot. SAA, NA, 47, fol. 6, 19 november 1594. Het ontvangen van illegale goederen betekent niet dat kooplieden zich niet tegelijkertijd aan de wet konden houden. Dezelfde Hans de Schot die illegaal de lading van 978 *quintais* brazielhout accepteerde en verhandelde voor zijn zwager in Rio de Janeiro in 1594, importeerde op 13 maart 1595 legaal suiker, katoen en brazielhout. Daarmee nam hij de gelegenheid te baat om zijn winst te vergroten door op de heenreis de Portugese gefortificeerde steden in Noord-Afrika (Tanger en Mazagan) te voorzien van graan en andere goederen, om daarna naar de Canarische Eilanden, Madeira of Cádiz te varen om wijn in te kopen om in Brazilië in te voeren in ruil voor koloniale waren, die hij dan via Lissabon (waar hij de normale belasting betaalde) naar Amsterdam bracht. SAA, NA, 47, fol. 96v, 13 maart 1595. Hij nam dezelfde route op 5 maart 1596 en nogmaals op 26 augustus van datzelfde jaar, hierbij kon hij elke keer 200 *quintais* brazielhout herexporteren naar Amsterdam. SAA, NA, 49, fol. 62, 5 maart 1596. SAA, NA, 50, fol. 39v, 26 augustus 1596.

16 De *quintal*, een oude Portugese inhoudsmaat, komt overeen met 58,7465 kg.

Aan de andere kant was het smokkelen ook een schaamteloze manier om belasting te ontduiken. Door het brazielhout direct van de kolonie naar de Europese markt te vervoeren, werden in de praktijk de belastingkantoren in Lissabon omzeild. In theorie zou het brazielhout dat via Lissabon op de afzetmarkt terecht kwam duurder moeten zijn dan ladingen die direct uit Brazilië geïmporteerd werden, zelfs als de hogere vrachtkosten voor schepen vanuit Amsterdam in rekening worden genomen.¹⁷

Tabel 2. Prijs van brazielhout in Lissabon en Amsterdam in de periode 1602-1635

Jaar	Prijs in Lissabon (in guldens per 100 pond)	Prijs in Amsterdam (jaarlijks gemiddelde in guldens per 100 pond)
1602	10	
1609		32,5
1613	11,5	
1618	10-12,5	
1619		43
1624	12,5	37,2
1625	12,75	38,67
1626	5	42,9
1635	6	34,25

Bronnen: Berekeningen zijn gebaseerd op: Mauro, *Portugal, o Brasil e o Atlântico, 1570-1670*, deel 1, 186-188. N. W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, deel 1 (Leiden 1943) LVI, 443, 584, 590-594. 1 cruzado = 400 réis = 1 gulden. 100 pond = ca. 98,86 quintais. In deze tabel geldt dat 100 pond = 100 quintais (vanwege lichte variatie in de primaire bronnen). De originele prijzen in de bronnen over de markt in Lissabon zijn gebaseerd op réis per quintal: 1602 = 4000 réis; 1613 = 4600 réis; 1618 = 4000-5000 réis; 1624 = 5000 réis; 1625 = 5100 réis; 1626 = 2000 réis; 1635 = 2404 réis.

De contractanten in het brazielhoutmonopolie laveerden op een ingewikkelde manier tussen legaliteit en illegaliteit. Hoewel zij de contacten en de financiële middelen hadden om naar Brazilië te gaan en daar brazielhout te kopen om naar Lissabon te exporteren, ontbrak het hen vaak aan schepen om deze transporten uit te voeren en aan contacten op de Noord-Europese afzetmarkten om het hout te verhandelen. Dit laatste probleem werd met name nijpend na de val van Antwerpen, toen de Portugese factorij zich in het midden van de jaren tachtig van de zestiende eeuw

17 In 1595 bedroegen de vrachtkosten in Amsterdam voor brazielhout 26,5 dukaat (1 dukaat = 400 réis) per vat (1 vat = 22,5 quintais). Dit betekende een totale vracht van 10.600 réis, op een hoeveelheid van 471,11 réis per quintal, tegenover 300 réis per quintal van Brazilië naar Lissabon in 1602, 1612 en 1617 (zie tabel 1). In 1596 waren de vrachtkosten in Amsterdam voor het brazielhout opgelopen tot 28 dukaten per vat op een totaal van 497,78 réis per quintal.

met de daaruit voortvloeiende problemen geconfronteerd zag, en na de sluiting van alle Iberische (koloniale) havens voor buitenlandse handel in 1605.¹⁸ Daarbij zouden de prijsverschillen tussen Lissabon en Amsterdam altijd nadelig uitpakken voor contractanten die binnen de wettelijke bepalingen van het monopolie handelden. In deze context kwam de figuur van vertegenwoordiger of agent van de contractant op de Noord-Europese markten ten tonele, met name in Amsterdam en Hamburg, met leden van de families Snellinck en Hustaert als voorbeelden.

Vertrouwen en loyaliteit zou de basis moeten zijn voor de relatie tussen een contractant en zijn agenten, maar dit bleek een illusie. De vele notariële akten die Cornelis Snellinck in Amsterdam ondertekende, laten zien hoe vaardig hij de brazielhoutcontractant in Lissabon vertegenwoordigde en zijn belangen behartigde. Wanneer hij echter de kans kreeg om extra winst te maken, schrok Snellinck er ook niet voor terug om de contractant te bedriegen. Op 8 december 1601 vond bij de notarissen in Amsterdam arbitrage plaats in een zaak tussen Cornelis Snellinck, die nog steeds bekend stond als agent in Amsterdam voor een contractant in brazielhout, en schipper Pieter Jan Syverts. Syverts was uitgevaren naar Brazilië om brazielhout voor Snellinck te kopen en naar Amsterdam te vervoeren. Daarnaast moest hij suiker voor Manuel Rodrigo Vega en Francisco Pinto de Brito naar Lissabon vervoeren. Het plan was dat Syverts in Lissabon alleen de suiker zou aangeven en de rest van de lading voor de beampten zou verbergen (iets wat fysiek gezien niet eenvoudig lijkt!). Syverts had echter andere plannen en vond het risico dat hij nam met het vervoer van het brazielhout alleen de moeite waard als het hem persoonlijk ook nog iets op zou leveren. Hij besloot daarom eenzijdig om in te gaan op de vraag van Manuel Rodrigues Cartagena om slaven van de westkust van Afrika mee te nemen naar het Caribisch gebied voordat hij uitvoer naar Brazilië. Vanuit Brazilië moest hij direct naar Amsterdam terugkeren om daar aan te komen binnen de termijn die contractueel bepaald was. Dit betekende helaas dat Lissabon op de terugweg niet aangedaan kon worden. Klachten van de contractant en van de agenten van Vega en Brito in Lissabon bereikten Amsterdam korte tijd later.¹⁹

Contractanten waren afhankelijk van de vervoerscapaciteit van derde partijen en van de expertise van buitenlandse agenten om koloniale producten op de markt te brengen. Daarbij kwam het al genoemde risico op

18 Hans Pöhl, *Die Portugiesen in Antwerpen (1567-1648): zur Geschichte einer Minderheit* (Wiesbaden 1977).

19 SAA, NA, 34, fol. 115-116, 8 december 1601.

illegale handel, dat het gevolg was van de fysieke onmogelijkheid om de koloniale gebieden en de koloniale maatschappij te controleren. Volgens een vrachtbrief van 13 december 1599 moest Willem Ysbrants Dommer, schipper van *De Engelse Groet*, naar Lissabon varen, daar een som van 2.000 dukaten als zakelijk onderpand betalen, vervolgens naar Brazilië zeilen, terugkeren met koloniale waren (voornamelijk suiker en brazielhout), belasting betalen, zijn onderpand terugkrijgen en ten slotte weer terugkeren naar Amsterdam.²⁰ Dommer besloot echter om direct vanuit Brazilië naar Amsterdam te varen, waarbij hij de belastingen in Lissabon omzeilde en zijn onderpand niet kon opeisen. Als vertegenwoordiger en agent van de contractant (João Nunes Correia) eiste Cornelis Snellinck dat de opdrachtgevers die Dommer ingehuurd hadden de verantwoordelijkheid op zich zouden nemen om de 2.000 dukaten borg terug te krijgen en dat zij tevens de kosten zouden dragen voor de 'giften' die aan beambten in Brazilië geschonken waren. Snellinck begreep bovendien niet hoe het kon dat Dommer naar zijn eigen verklaring 820 *quintais* brazielhout mee naar Amsterdam had gebracht (ongeveer 87.000 pond volgens het contract, hoewel N.W. Posthumus een ander equivalent geeft),²¹ terwijl Snellinck

20 Deze voorwaarden laten al het juridisch kader zien dat Filips II opgesteld heeft over de handelsrelaties binnen het rijk. Sinds 1591 was het voor buitenlanders niet toegestaan om handel te drijven binnen het Portugese rijk, behalve wanneer zij een koninklijke licentie hadden, die vereiste dat de handel via Lissabon zou verlopen. Het verkrijgen van deze licentie was een lang en gecompliceerd proces. Schippers moesten de samenstelling van de lading opgeven, de havens die zij aan zouden doen in Brazilië en welke koloniale producten zij van plan waren te kopen. Daarnaast moesten zij de herkomst van het schip en de opdrachtgever bevestigen, verklaren dat het schip en de bemanning niet uit de opstandige provincies kwamen en tenslotte een garantie overleggen (een bepaalde hoeveelheid geld) van een lokale koopman. De licentie werd dan uitgegeven door de Financiële Raad (*Conselho da Fazenda*).

21 820 quintais = 48.172 kg = 97.497 pond in Amsterdam. N. W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, deel 1 (Leiden 1943) LVI, 443, 584, 590-594

maar 83,885 pond kon terugvinden. De rest was 'kwijtgeraakt'. Mogelijk had de schipper dit deel voor eigen rekening verkocht.²²

Het is interessant om te zien dat de borgsom die buitenlandse schippers in Lissabon moesten achterlaten, om ervoor te zorgen dat zij zouden voldoen aan de termen van hun contract, en aan hun fiscale verplichtingen bij terugkomst in Lissabon, blijkbaar niet doorslaggevend was als het er naar uitzag dat de winst op de lading zo groot zou zijn, dat schippers het zich konden veroorloven om het onderpand te laten voor wat het was en direct vanuit Brazilië naar hun haven van herkomst te varen. Opdrachtgevers die deze praktijken van hun schippers tolereerden, zetten tegelijkertijd ook een deel van hun lading opzij ter compensatie van de extra risico's die dit soort reizen met zich meebrachten. In dit specifieke geval begingen de opdrachtgevers en de schipper verschillende vergrijpen. Zij bestalen de contractant en handelden in smokkelwaar, want zij waren de begunstigde partijen van handel in een product dat niet buiten het gemonopoliseerde contract verhandeld mocht worden. Tenslotte lijkt het evident dat de belangrijkste drijfveer voor de illegale handel niet lag in de snellere (en daardoor goedkopere) route van het gebied van herkomst naar de afzetmarkt, maar in - simpelweg - belastingontduiking.

Buitenlandse handelaren gebruikten brazielhout ook om hun bemanningsleden te compenseren voor de risico's die zij namen tijdens de trans-Atlantische reis naar Brazilië en de illegale aankoop van koloniale waren. Jan Broers getuigt op 17 mei 1600 dat hij als kok meevoer op het schip van Frans Adriaenssen Speck, dat vanuit Amsterdam direct naar Brazilië zeilde. Voor zij Brazilië verlieten, zag hij hoe sommige bemanningsleden op eigen

22 SAA, NA, 34, fol. 184-187, 15 mei 1602. Dommer was welbekend vanwege zijn persoonlijke interpretatie van contractuele overeenkomsten. In de zomer van 1600 beschuldigde Cornelis Snellinck Dommer wederom van afwijkend contractueel gedrag. Hij had 199 kisten suiker en brazielhout gekocht, die hij voor Snellinck vanuit Brazilië vervoerde. In plaats van uit Lissabon naar Amsterdam te varen, besloot de schipper om zijn lading direct naar Emden te brengen, waarvoor Snellinck eiste dat hij hem 19 gulden zou betalen voor elk *vat* dat hij in Emden loste. SAA, NA, 87, fol. 140-140v, 1 augustus 1600. We kunnen alleen maar speculeren over de redenen die Dommer ertoe dreven om - alweer - zijn contract te breken. Het lijkt er echter op dat het hebben van een contract met de agent van de contractant geen afdoende prikkel vormde voor de schipper om via Lissabon naar Amsterdam te varen. Het was het risico waard om direct van Brazilië naar Emden te varen, waarbij de agent, Snellinck, geen andere keuze had dan een deel van zijn verlies terug te eisen ter compensatie. Een andere mogelijkheid is dat Snellinck op eigen rekening handelde, waarbij hij zijn voorrecht als agent van de contractant van het brazielhout gebruikte, hetgeen Dommer vrije toegang tot de Braziliaanse markt zou geven en een veilige oversteek van de Atlantische oceaan tot aan Lissabon. Dommers creatieve beslissing om de lading naar Emden te brengen, waarschijnlijk in de hoop een betere prijs te krijgen, kan het ongewenste einde van Snellincks eigen vertrouwensbreuk met de contractant zijn geweest.

rekening brazielhout kochten, met impliciete instemming van de schipper. Op de terugreis bracht Sander Allertsen, samen met Ette Jorissen, 1.138 *pond* brazielhout mee. Na Allertsens dood verkocht Jorissen hun aandelen aan Vincent Franssen Bayert, koopman en supercargó aan boord van het schip, voor 18 *carolus gulden* per 100 *pond*, wat aan Jorissen betaald zou worden na aftrek van de kosten voor lossen, belasting, vrachtgeld en onvoorziene kosten. Bayert kocht vervolgens het brazielhout van de overige bemanningsleden op. Toen hij in Rotterdam arriveerde, kon hij het hout snel verkopen en de schulden aan zijn opdrachtgevers, Jan Rocussen en Cornelis Dirx, afbetalen.²³

In dit geval is het onduidelijk of het schip in eerste instantie uitgevaren was om brazielhout te kopen, maar het feit dat het schip de haven van Lissabon niet aandeed was reeds een overtreding van de wet. Het feit dat de schipper een oogje dichtkneep voor de smokkel van waren door zijn bemanningsleden wekt de suggestie dat bemanningsleden van trans-Atlantische reizen verwachtten ter compensatie van de risico's extra betaald te krijgen. Dit kon bestaan uit een deel van de lading die bemanningsleden voor zichzelf opeisten of zij konden bijverdienen door zelf goederen te smokkelen. Als het om smokkel van grote hoeveelheden handelswaar ging, lijkt het voor de hand te liggen dat gespecialiseerde handelaren (of supercargó's) in een betere positie waren dan individuele bemanningsleden om de lading bij aankomst op de markt te brengen. Het prijsverschil tussen de prijs die in de havens van Brazilië werd betaald en de prijzen op de afzetmarkt, en het verplaatsen van het risico als het schip gepakt zou worden, maakten het voor de supercargó's de moeite waard om de goederen te verwerven voor het schip de eindbestemming bereikte.

Uit deze voorbeelden blijkt duidelijk dat alle betrokken partijen - de Braziliaanse *capitães-donatários*, kolonisten, Indianen en handelaren, de Portugese handelsgemeenschap in Lissabon (met inbegrip van de contractanten), en buitenlandse handelsgemeenschappen - zich ervan bewust waren waar de grenzen van de legaliteit lagen bij de handel met Brazilië en met name bij de import van brazielhout. Mochten hierover nog twijfels bestaan: in een verklaring voor de notaris op 20 juli 1601 verklaren Jan van Baerle, Manuel Rodrigues Vega en Cornelis Snellinck, op verzoek van Nicolaes Gruel, dat schepen met suiker en brazielhout uit Brazilië Portugal vaker wel dan niet vermijden en direct naar Amsterdam en andere steden zeilen. Op geen enkel moment hebben de Staten-Generaal of vertegenwoordigers van de Admiraliteiten van de Republiek der Zeven Verenigde

²³ SAA, NA, 86, fol. 187v-188v, 17 mei 1600.

Nederlanden geprobeerd om alsnog de Portugese belastingen op deze producten te heffen. Verder hebben noch de Staten-Generaal noch de Admiraliteiten ooit acties ondernomen om deze vormen van handel officieel - in overeenstemming met de Portugese wet - te verbieden teneinde hierin internationale juridische overeenstemming te bereiken.²⁴

Deze algemeen bekende ontduiking van de Portugese wet leidde tot een serie van koninklijke verordeningen om het strafrechtelijk kader met betrekking tot smokkelarij en belastingontduiking in de koloniale handel te versterken. In de nieuwe verordeningen van 1603 stond dat 'degenen die zonder vergunning [toestemming] schepen laten uitvaren naar India, Mina, Guinea of andere landen, zeeën of door ons veroverde gebieden, evenals degenen die wel een vergunning hebben, maar handelen in strijd met de regels zoals opgesteld in de verordeningen of contracten [...] ongeacht hun staat of sociale omstandigheden, inwoner van deze koninkrijken of buitenlander, veroordeeld worden tot een natuurlijke dood. Hun bezittingen vervallen aan de koninklijke schatkist'.²⁵

De verscherping van het strafrechtelijk kader met betrekking tot illegale handel in het Portugese rijk was logisch, omdat in Lissabon en Madrid bekend was wat voor wanorde er heerste bij de handel in de Portugese nederzettingen en koloniën. De noodzaak voor strengere wetten met betrekking tot de handel in brazilhout was evident in het licht van het gedrag van buitenlanders, Portugezen, zaakwaarnemers van contractanten en van de gemeenschappen, autoriteiten, beampten en instituties in Brazilië. Eind 1603, zelfs nadat de nieuwe koninklijke verordeningen algemeen bekend waren gemaakt in het Portugese rijk, bleken zij een weinig probaat

24 SAA, NA, 89, fol. 156, 20 juli 1601.

25 *Ordenações Filipinas*, livro 5, título 107. Onze vertaling: 'Dos que sem licença d'el-rei vão ou mandam à Índia, Mina, Guiné, e dos que indo com licença não guardam os regimentos [...] defendemos que pessoa alguma de qualquer estado e condição que seja, assim natural destes reinos como estrangeira, não vá, nem envie fora dos nossos navios, em navios outros alguns às partes, terras e mares da índia ou à cidade de Jorge da Mina, ou às partes de Guiné, ou outras quaisquer terras, mares e lugares da nossa conquista a tratar, resgatar nem fazer guerra sem nossa licença e autoridade sob pena de fazendo-o morrer por isso morte natural e por esse mesmo feito perder para nós todos seus bens'.

afschrikmiddel voor illegale handelingen.²⁶ Het is duidelijk dat de nieuwe strafmaatregelen er weinig toe bijdroegen om beampten en instituties af te houden van hun betrokkenheid bij de illegale handel in brazielhout.

Bij overtreding van de wet was het aan de koning en de contractant om juridische actie ondernemen tegen de wetsovertreders, zowel in Portugal als elders. João Nunes Correia, contractant van brazielhout, legde beslag op een lading brazielhout van 100 *quintais*, die door Dominicus van Uffelen in Hamburg voor Manuel Rodrigues Vega, koopman in Amsterdam, aan land gebracht werd. Vega protesteerde hier hevig tegen. De goederen waren dan wel buiten het contract om verworven, maar het recht van de contractant om te handelen buiten de jurisdictie van de koning van Spanje erkende hij niet. Daarom nam hij een advocaat, de heer Maerten Bitter, in de arm om te procederen tegen Cornelis Snellinck in Amsterdam, vertegenwoordiger en agent voor Correia, voor de waarde die de 100 *quintais* brazielhout zou hebben als het in Hamburg op de markt zou komen.²⁷

Het strafrechtelijk kader rondom de Portugese koloniale handel verandert vanaf 1605 radicaal. Op 4 januari publiceert de koning een uitvoeringsbevel (*alvará*) dat de Hollanders, Zeeuwen en ieder ander uit de opstandige provincies verbiedt om te handelen in Portugal of in de Portugese gebiedsdelen, in welke haven op Portugees grondgebied dan ook, zij het voor zichzelf of in hun naam, in hun schepen of voor hun producten – op straffe des doods en van inbeslagname van hun bezittingen. Het bevel verbood mensen in het algemeen, zowel Portugezen als buitenlanders, ook om in hun huis Nederlanders (of hun agenten, vertegenwoordigers, goederen of bezittingen) te ontvangen of op enige wijze te verbergen, op straffe van onmiddellijke executie. Deze waarschuwing is met name gericht op de contractanten van brazielhout en hun zakelijk netwerk in de Republiek.²⁸

26 Govert Jansen Verhooch voer onder Gerrit Eghbertsen van Emden naar Brazilië. Eghbertsens werd gearresteerd in Pernambuco door João Barbosa, kapitein-majoor (*capitão-mor*) van het kasteel in Recife. Barbosa nam het schip over, onder het bevel van Diogo Botelho, gouverneur van Brazilië, om naar Bahia te varen, waarbij hij zestig á zeventig soldaten onder Barbosa's bevel vervoerde. Barbosa beloofde aan Eghbertsen dat hij hem tussen de 400 en 500 dukaten zou betalen voor zijn ongemak. Eenmaal in Bahia aangekomen, gebruikte Barbosa het schip en een ander vaartuig dat al in Bahia was om 200 *quintais* brazielhout per schip te laden, waarvan Eghbertsen 120 *quintais* mocht verhandelen. Hij vervoerde die lading in zijn eigen schip, om te gebruiken als de betaling die Barbosa hem had beloofd toen zij nog in Recife waren. Zodra het schip terugkeerde in Recife met Barbosa en zijn mannen, wilden de lokale autoriteiten in de haven Eghbertsen en zijn bemanning arresteren, maar dankzij interventie van Barbosa konden zij uiteindelijk vertrekken zonder verdere beschuldigingen. SAA, NA, 195, fol. 208, 27 april 1607.

27 SAA, NA, 98, fol. 28-28v, 4 May 1604.

28 J. J. de Andrade e Silva, *Collecção Chronologica da Legislação Portuguesa, 1603-1612* (Lissabon 1854) 104.

Hoewel dit uitvoeringsbevel er specifiek op gericht was om de Nederlands-Portugese handelsbetrekkingen schade toe te brengen, was het ook gericht tegen buitenlanders en buitenlandse schepen, aan wie het vanaf dat moment verboden was om havens in het Portugese rijk aan te doen.²⁹

Acties die gericht waren tegen de illegale exploitatie van koloniale bronnen, met name van brazielhout, gingen door. Versterkte controle op de houtkap (en de daaruit voortvloeiende schade aan de Braziliaanse bossen) werd eind 1605 bewerkstelligd met de introductie van een nieuwe wetgeving ter zake (*regimento do pau-brasil*). Volgens deze nieuwe wet was de kap van brazielhout vanaf dat moment alleen toegestaan met een vergunning die verstrekt werd door de *provedor-mor da fazenda do Brasil*, de hoogste beambte van de financiële raad in Brazilië. Wie gearresteerd werd voor het kappen van brazielhout zonder vergunning riskeerde de doodstraf en confiscatie van alle bezittingen. Onder de nieuwe wet kregen alle bossen waar de brazielboom groeide de juridische status van koninklijk bos, met alle juridische beperkingen die daarbij hoorden. Tenslotte moesten beampten in Brazilië volgens de nieuwe wet elk jaar een verslag uitbrengen van alle activiteiten die betrekking hadden op de kap en uitvoer van brazielhout.³⁰

Met hun reputatie als rebellen lijkt het alsof de Nederlanders een prominente rol speelden in het breken van de brazielhout-contracten. Toch speelden andere buitenlanders ook een rol in de illegale exploitatie van dit verfhout. In 1612 werd een Engels schip in het kapiteinschap Ilhéus aangehouden terwijl brazielhout aan boord geladen werd. Die zomer werden de Portugezen die de Engelse bemanningsleden geholpen hadden, veroordeeld door de rechtbank in Bahia.³¹ Na afloop van de rechtszaak in Bahia rapporteerde de gouverneur aan de koning, dat het erop leek dat het Engelse schip bevracht was door Mem de Brito, de zoon van Manuel de Brito, kapitein van Ilhéus, om het brazielhout naar Engeland te vervoeren. Het antwoord van de koning was duidelijk: de Portugese overtreders moesten in Brazilië terecht staan, terwijl de buitenlanders naar Lissabon gestuurd moesten worden om daar door de India Raad berecht te worden.³²

Dit voorval met de Engelsen was geen uitzondering. In een koninklijk schrijven uit 1612 beveelt de koning de gouverneur in Brazilië om Diogo

29 *Collecção Chronologica de Leis Extravagantes*, dl. 1 (Coimbra 1819) 36-40.

30 Marcos Carneiro Mendonça (eds.), *Raízes da formação administrativa do Brasil*, deel 1 (Rio de Janeiro 1972) doc. 14, 363-365.

31 Arquivo Histórico Ultramarino, Baía (LF), Caixa 1, document 31.

32 João Paulo Salgado en Susana Münch Miranda (eds.), *Cartas para Álvaro de Sousa e Gaspar de Sousa, 1540-1627* (Lissabon 2001) document 44, 140-141.

Vaz de Sousa en Simão Rodrigues onmiddellijk na aankomst in Brazilië te arresteren. De koning had vernomen dat zij van Brazilië naar Amsterdam reisden om met agenten van de contractant te onderhandelen over de bevoorrading van de bij Portugal horende Noord-Afrikaanse steden (Mazagan, Tanger en Ceuta). De onderhandeling omvatte onder meer de afspraak dat de schepen, nadat zij de Noord-Afrikaanse steden bevoorraad hadden, naar Salé zouden varen en van daaruit naar Brazilië om suiker en brazielhout te importeren. Een deel van de lading zou vervolgens door Vlaamse kooplieden in Salé verkocht worden en de andere helft zou in Amsterdam, uit naam van diezelfde Vlaamse kooplieden, aangeboden worden. De agenten zouden 17 procent van de totale geloste lading in Salé en 10 procent van de geloste lading in Amsterdam opeisen. De Vlaamse kooplieden konden voor de transacties in Noord-Afrika de bescherming van de koning van Marokko garanderen.³³

De toename van de illegale handel in brazielhout, met de daarbij komende problemen, gaf de koning geen andere keus dan het brazielhout onder direct beheer van de kroon te plaatsen. Dit gebeurde middels een uitvoeringsbesluit in juni 1612. Binnen dit nieuwe kader was het hoofd van de staatskas in Brazilië direct verantwoordelijk voor het toezicht op de houtkap en/of de verwerving van 10.000 *quintais* brazielhout in de kapiteinschappen van Pernambuco, Itamaracá en Paraíba en de verscheping ervan naar Lissabon. De koning probeerde zo steeds meer mensen uit de sluiten van betrokkenheid bij de exploitatie van het brazielhout, teneinde zich te verzekeren van een sterkere controle op het monopolie.³⁴

De koning weerhield zichzelf er echter niet van om het brazielhoutmonopolie in te zetten om de hoge adel te belonen voor bewezen diensten. Toen hij zich geconfronteerd zag met het probleem dat hij D. Rodrigo Calderón, graaf van La Oliva de Plasencia, nieuwe privileges moest verlenen, gaf hij de graaf het recht om tussen 1613 en 1616 een totale hoeveelheid van 8.000 *quintais* brazielhout te importeren, met een maximum van 2.000 *quintais* per jaar. Van deze totale hoeveelheid mocht Calderón 500 *quintais* vrij van belastingen en rechten importeren.³⁵

Er is natuurlijk geen goede reden om aan te nemen dat het voeren van

33 Salvado en Miranda (eds.), *Cartas para Álvaro de Sousa e Gaspar de Sousa*, document 51, 149.

34 Salvado en Miranda (eds.), *Cartas para Álvaro de Sousa e Gaspar de Sousa*, document 39, 101-102.

35 Salvado en Miranda (eds.), *Livro 1.º do Governo do Brasil, 1607-1633* (Lissabon 2001) document 13, 117-118. Op 29 maart 1618 had D. Rodrigo nog het recht om 1107 *quintais* te importeren, een duidelijk teken dat hij niet in staat was geweest het privilege dat de koning hem geschonken had in de vijf jaren daarvoor uit te voeren. Salvado en Miranda (eds.), *Livro 1.º*, document 14, 118-120.

een directe administratie van het monopolie illegale handelaren zou afschrikken. In een koninklijke brief die de koning in 1613 aan de gouverneur in Brazilië stuurde, waarschuwde hij de gouverneur dat er een vloot vanuit Brazilië in Lissabon aangekomen was. Onderweg had de vloot een Frans schip, geladen met illegaal brazielhout, veroverd. Na arrestatie was het schip meegevoerd naar Lissabon.³⁶ In een andere koninklijke brief uit hetzelfde jaar wordt de ontvangst bevestigd van een brief van de gouverneur van Brazilië, waarin staat dat de autoriteiten een Nederlands schip met bemanning gearresteerd hebben. In het verhoor verklaarden enkele bemanningsleden aan de autoriteiten in Jaguaribe dat het in Amsterdam alom bekend was dat de kapitein van Paraíba de handel met de Nederlanders mogelijk maakte. Daarom, en om een goede en betrouwbare werkrelatie tussen de twee partijen te onderhouden, brachten de supercargo's die met Nederlandse schepen in Paraíba aankwamen altijd geschenken mee, meestal in de vorm van juwelen.³⁷

Buitenlandse belangen in de illegale handel in brazielhout gingen soms zo ver dat sommige netwerken van kooplieden en schippers de mogelijkheid geboden werd zich permanent te vestigen in Brazilië. Een koninklijke brief van 19 augustus 1615 informeert gouverneur Gaspar de Sousa dat de Spaanse ambassadeur in Engeland het hof geïnformeerd had dat een groep Engelsen een vloot aan het voorbereiden was om een fort te kunnen bouwen tussen de kapiteinschappen van Rio de Janeiro en Espírito Santo van waaruit zij de handel in brazielhout en andere koloniale waren konden controleren. De Portugese inwoners van Brazilië, waarvan velen betrokken waren bij het illegaal kappen van brazielhout, waren de Engelsen hierbij behulpzaam. De koning beval de gouverneur om die mannen te arresteren en hij beloofde een namenlijst te overleggen zodat de gouverneur zo snel mogelijk kon handelen.³⁸

Ongeveer een jaar later, op 4 september 1616, waarschuwt de koning de gouverneur opnieuw. Francisco Caldeira Castelo Branco, die in naam van de koning Maranhão moest veroveren, had het hof gemeld dat hij een Nederlander was tegengekomen aan de oevers van de rivier de Pará. Hij wachtte op de aankomst van een vloot van vijftien Nederlandse schepen met materiaal en mankracht om een fort te bouwen, van waaruit zij in het gebied wilden zoeken naar grondstoffen (waaronder brazielhout). De

36 Salvado en Miranda (eds.), *Cartas para Álvaro de Sousa e Gaspar de Sousa*, document 89, 194.

37 Salvado en Miranda (eds.), *Cartas para Álvaro de Sousa e Gaspar de Sousa*, document 113, 217.

38 João Paulo Salvado en Susana Münch Miranda (eds.), *Livro 2.º do Governo do Brasil, 1615-1634* (Lissabon 2001) document 1, 17-18.

reden waarom de Nederlanders juist daar een fort wilden bouwen, was dat er enkele kilometers stroomafwaarts reeds een Nederlands dorp met suikermolens gevestigd was, evenals een kolonie Engelsen. Om deze redenen maant de koning de gouverneur aan om de verovering van Maranhão actief te steunen, zodat aan deze invallen een eind gemaakt kon worden.³⁹

Illegaliteit was niet alleen een zorg voor rijksambtenaren, zeelieden en handelsagenten, maar ook voor leden van religieuze orden. In een koninklijke brief van 13 oktober 1616 staat de koning de jezuiet Manuel do Couto toe naar Brazilië terug te keren. Vader Couto was naar Lissabon gesommeerd voor bestraffing, nadat hij betrappt was op het verkopen van brazielhout aan een Vlaamse koopman, Henrique Palmelart. Het is onduidelijk of de jezuiet ten persoonlijke titel handelde of uit naam van zijn orde.⁴⁰

De jezuietenorde lijkt zowel deel te zijn geweest van de problemen rondom de toenemende illegale kap en handel van brazielhout, als van de oplossing ervoor. In een koninklijke brief van 31 oktober 1616 aan de gouverneur van Brazilië herhaalt de koning zijn bereidheid om een einde te maken aan alle illegale praktijken in Brazilië. Hij herinnert de gouverneur eraan dat het kapiteinschap van Rio de Janeiro, waar men al sinds jaar en dag het verfhout verhandelt met de hulp van *'mamelucos'*, nog altijd een bolwerk van Engelse illegale export van brazielhout is.⁴¹ Om een eind aan deze praktijken te stellen had Martim de Sá, raadgever en adviseur van de koning, voorgesteld dat de gouverneur de bouw van Indianendorpen aan de stranden van het kapiteinschap van Rio de Janeiro zou stimuleren. De Indianen zouden zo kunnen helpen de legale houtkap en export van brazielhout te beschermen. Deze nederzettingen zouden onder jurisdictie van de jezuietenorde in Brazilië moeten vallen, en tevens eigendom van de orde zijn, het zogenaamde regime van de *'índios aldeados'*, zodat de jezuieten het doen en laten van de dorpelingen in de gaten konden houden.⁴²

Brazielhout was ook een politiek wapen in de complexe Iberische politiek van die tijd. Verfhout werd verhandeld uit naam van een geïdealiseerde Portugese onafhankelijkheid van de Habsburgse koning in Madrid. Op 24 september 1618 arriveerde er in Brazilië een koninklijke brief voor de gouverneur, om zijn aandacht en uiterste geheimhouding te vragen voor het feit dat de koning vernomen had dat D. Manuel, zoon van de prior van

39 Salvado en Münch Miranda (eds.), *Livro 2.º*, document 3, 21-22.

40 Arquivo Histórico Ultramarino, Baía (LF), Caixa 1, document 142.

41 Met het woord *mameluk*, een grove vertaling van Portugees *'mameluco'* werden nakomelingen van een Europeaan en een Indiaan aangegeven. In Spaanse context is het woord hiervoor *'mestizo'*.

42 Salvado en Miranda (eds.), *Livro 2.º*, document 5, 50-51.

Crato (titelpretendent voor de Portugese troon in 1578-1580 en uitdager van Filips II), in Vlaanderen was geweest en vervolgens naar de Republiek vertrokken was. Van daaruit had D. Manuel, met brieven die overgebracht werden door Nederlandse schippers die in brazielhout handelden, contact gezocht met Francisco Ribeiro, zijn levenslange steun en toeverlaat en tevens kapitein in Paraíba. De koning vermoedde dat D. Manuel financiële en militaire steun verzamelde in Amsterdam, met hulp van de familieleden van Francisco Ribeiro en zijn winst in de brazielhouthandel. Omdat hij geen verdere bewijzen tegen Ribeiro had, stelde de koning voor dat de gouverneur de zuiverheid van het bloed van de kapitein zou onderzoeken en zou informeren naar de 'joodsheid' van zijn familieleden in Holland.⁴³

Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) bracht weinig verandering in het juridisch kader dat de handel in brazielhout regelde, omdat het illegale handelen van de zaakwaarnemers in Brazilië, Lissabon en elders in Europa onverminderd doorging. Het einde van het Twaalfjarig Bestand en de oprichting van de WIC lijkt de noodzaak voor de Habsburgers om de gebiedsdelen te beschermen alleen maar groter gemaakt te hebben. Van de WIC was immers bekend dat zij ambieerde in de zuidelijke Atlantische Oceaan een voet aan de grond te krijgen teneinde de Iberische monopolies en overheersing te ondermijnen. De houding van het rijk veranderde tot op zekere hoogte nadat de Nederlanders in Brazilië voet aan de grond kregen. Op 20 oktober 1632 probeerde de koning Nederlandse handelaren aan zijn zijde te krijgen, door te suggereren dat Nederlandse schepen en schippers die in het Atlantisch gebied betrappt werden op illegale handel zich konden overgeven aan de Portugese autoriteiten en dan vrije doortocht naar de Republiek zouden krijgen. Bij desertie naar de kant van de Portugezen kregen ze vrije doortocht naar Lissabon, eten en kleding, met de achterliggende gedachte dat zij daarna in Brazilië het Portugese doel dienen. Als de schippers en bemanningsleden daarentegen zouden besluiten de schepen en goederen in brand te steken, zouden zij uit het water gevist worden, aan land gebracht en na een standrechtelijk proces verhangen worden.⁴⁴

De Nederlandse kolonie in Brazilië leidde ertoe dat de kroon vanaf 1640 het brazielhout in de kapiteinschappen van Porto Seguro en Ilhéus onder directe administratie nam. Hoewel de nieuwe koning van Portugal in 1640 een tienjarig bestand had gesloten met de Nederlanders,⁴⁵ wat de Portugese havens opende voor Nederlandse handel, bleven de koloniale havens

43 Salvado en Miranda (eds.), *Livro 2.º*, document 65, 109.

44 Andrade e Silva, *Collecção Chronologica...1627-1633*, 251.

45 Andrade e Silva, *Collecção Chronologica...1640-1647*, 88-89.

voor hen gesloten. Het Nederlandse offensief in Brazilië werd nog steeds gezien als een bedreiging voor de Portugese belangen in de Zuid-Atlantische oceaan.⁴⁶

Omdat de Portugezen niet in staat waren de Nederlandse illegale handel in de Zuid-Atlantische oceaan te bestrijden en de Nederlandse opmars in Brazilië en aan de westkust van Afrika te stuiten, besloot koning João IV het monopolie voor de handel op Brazilië voor een periode van twintig jaar (met ingang van 1649) te verlenen aan een handelscompagnie, de *Companhia Geral do Comércio do Brasil*. Artikel 25 van het octrooi kent het monopolie op de import van brazilshout uit Brazilië (in de kapiteinschappen Pernambuco, Bahia, Ilhéus en Rio de Janeiro) toe aan Lissabon en van daaruit aan de *Companhia*. Opmerkelijk genoeg werden ook de kapiteinschappen die onder Nederlands bestuur stonden aan de *Companhia* toegekend, omdat dat de enige door de Portugese koning erkende instelling was die een monopolie op de kap en handel van brazilshout mocht hebben. Deze duidelijk tegenstrijdige positie van twee verschillende handelscompagnieën die allebei een monopolie hadden lijkt absurd.⁴⁷ Voor personen en instituties (waaronder de WIC) die betrappt zouden worden op handelen in strijd met de wet en met de aan de *Companhia* toegekende rechten, was de straf onder meer inbeslagname van schepen en lading. Deze zouden vervolgens vervallen aan de *Companhia*. Dit was een duidelijke poging om konvoeien van de *Companhia* te stimuleren een actieve rol te spelen om schepen van de WIC en anderen te arresteren, niet als buit, maar als agenten die handelden in strijd met een koloniaal monopolie van een soeverein.

De *Companhia Geral do Comércio do Brasil* werd niet het succes dat de koning in 1649 voor ogen had. Onmiddellijk nadat de Nederlanders in 1654 uit Brazilië verdreven waren, overhandigde Jerónimo Nunes da Costa, toenmalig rentmeester van de Portugese koning in Amsterdam, aan de koning de jaarcijfers over de hoeveelheid brazilshout die door de Nederlanders via Amsterdam verscheept en direct uit Brazilië ingevoerd was. In 1657 kwam dit neer op vier schepen per jaar, die een gemiddelde van 650 *quintais* brazilshout vervoerden.⁴⁸ Onder andere hierom werd de *Companhia* in 1663 vervangen door de *Junta do Comércio Geral* (Algemene Handelskamer, opgeheven in 1720), die van de *Companhia* de rechten overnam om

46 Andrade e Silva, *Collecção Chronologica...1640-1647*, 239.

47 Andrade e Silva, *Collecção Chronologica...1648-1656*, 31-41, artikel 25 heeft uitsluitend betrekking op brazilshout.

48 Frédéric Mauro, *Portugal, o Brasil e o Atlântico, 1570-1670*, dl. 1 (Lissabon 1997) 196.

brazielhout te verschepen en verhandelen.⁴⁹ Smokkel en belastingontduiking gingen echter onverminderd door. Op 19 september 1672 kreeg de *Junta* een nieuwe set privileges om deze wandaden te beteugelen. Artikel 74, dat alleen betrekking heeft op brazielhout-transacties, vermeldt dat de *Junta* ook in het vervolg de enige importeur van brazielhout vanuit Brazilië naar Lissabon is, en van daaruit de enige exporteur naar de Europese markt. De koning was er desalniettemin van op de hoogte dat de schippers die voor de *Junta* werkten en vrachten voor de onderneming vervoerden, tegelijkertijd ladingen voor zichzelf of als waarnemers voor anderen vervoerden. Belastingontduiking was daarbij een toenemend probleem. Artikel 74 eiste daarom van de *Junta* strenge en standrechtelijke bestraffing van degenen die aan zulke praktijken schuldig bevonden werden.⁵⁰ Net als met de contractanten van vijftig jaar eerder, bleef ook het door koninklijk octrooi erkende monopolie niet gevrijwaard van illegale acties om zijn kerntaken te kunnen vervullen. Straffen en boetes werden rond 1697 nog verder verzwaaard, hetgeen historici er nogmaals aan herinnert hoe moeilijk het moet geweest zijn om illegale handel en belastingontduiking een halt toe te roepen.⁵¹

2 De afbakening van legaliteit en illegaliteit: de WIC en de exploitatie van brazielhout

In 1630 nam de WIC officieel een deel van de Portugese kolonie in Brazilië over en stichtte de kolonie Nederlands Brazilië. Er veranderde echter weinig voor de plaatselijke gemeenschappen die betrokken waren bij de kap en handel van brazielhout. Net als met de Portugese en Spaanse koningen, met de *contratos* en later met de *Companhia*, kreeg de WIC monopolie-rechten om vanaf het begin van het octrooi dat de Staten-Generaal in 1621 verleend had in het Atlantisch gebied handel te drijven. Tabel 3 geeft inzicht in het verloop van de alleenrechten van de WIC in het algemeen, en van het brazielhout in het bijzonder, tijdens het bestaan van de kolonie Nederlands Brazilië (1630-1654).

49 Andrade e Silva, *Collecção Chronologica...1657-1674*, 207-220.

50 Andrade e Silva, *Collecção Chronologica...1657-1674*, 207-220.

51 Andrade e Silva, *Collecção Chronologica...1683-1700*, 400.

Tabel 3. WIC monopolies in de periode 1621-1791

Periode	Octrooien	Monopolie	Monopolie op brazielhout en andere soorten verfhout			
1621	Octrooi eerste WIC	Monopolie op de handel van alle goederen in het Atlantisch gebied.	Omvat brazielhout			
1621-1630						
1630-1636				Particuliere handel toegestaan binnen het monopolie, uitzonderingen: verfhout, slaven en ammunitie.	Omvat brazielhout	
1636-1638				Monopolie op de handel van alle goederen in het Atlantisch gebied.	Omvat brazielhout	
1638-1645				Particuliere handel toegestaan binnen het monopolie, uitzonderingen: verfhout, slaven en ammunitie	Omvat brazielhout	
1645-1647				Onderhandelingen over het tweede octrooi	Onbekend	
1647-1671				Monopolie op West-Afrikaanse handel, slavenhandel naar Amerika. Particuliere handel toegestaan na betaling van 'recognitie geld' (soort licentie)	Privéhandel toegestaan, ook van brazielhout	
1654				Eerste WIC failliet	Eind Nederlands Brazilië	
1674				Octrooi tweede WIC	Monopolie op West Afrika en slavenhandel naar Amerika	Privéhandel in verfhout toegestaan
1674-1700				Verlenging van het octrooi	Monopolie op de Goudkust (kuststrook van 60 mijl) en slavenhandel naar de Guyana-nederzettingen. Activiteiten compagnie verminderen en worden aan particulieren overgelaten	Privéhandel in verfhout toegestaan
1700-1730						
1730-1760						
1739		Alle regio's open voor vrije handel. WIC behoudt handelsposten en fungeert als tussenpersoon in de slavenhandel	Privéhandel in verfhout toegestaan			
1760	Nieuw octrooi WIC	Geen monopolie meer	Privéhandel in verfhout toegestaan			
1791	Einde van de WIC					

Bron: Henk den Heijer, *Geschiedenis van de WIC*; Henk den Heijer, 'The Dutch West India Company, 1621-1791', Johannes Postma en Victor Endhoven (eds.), *Riches from the Atlantic Commerce. Dutch Transatlantic Trade and Shipping, 1585-1817* (Leiden 2003) 77-115. Johannes Postma, 'A Reassessment of the Dutch Atlantic Slave Trade', Postma en Endhoven (eds.), *Riches from the Atlantic Commerce*, 49-77.

Zoals tabel 3 laat zien, was brazielhout tot 1647 een monopolie van de WIC. Zelfs tijdens de korte opening van de handel in de jaren dertig bleef verfhout, waaronder brazielhout, binnen het monopolie van de compagnie. Tussen 1647 en het verlies van Brazilië in 1654 mochten particuliere handelaren in brazielhout handelen, mits zij bereid waren te betalen voor een vergunning, het zogenaamde 'recognitie geld'. Dit was letterlijk een erkenning van het recht van de WIC op het monopolie en een erkenning dat de vergunning een tijdelijk privilege van de compagnie was.

Met de komst van de WIC en haar monopolie in Brazilië hielden tussen 1630 en 1654 twee juridische systemen, namelijk van de Portugese kroon en de Staten-Generaal (via gedelegeerde bevoegdheden, in de contracten met de contractanten opgenomen monopolies en in de octrooien van de WIC en de *Companhia*), de handel in brazielhout in hun greep. In deze periode eisten twee staten het monopolie op hetzelfde product, in hetzelfde deel van de wereld, door middel van twee verschillende geïnstitutionaliseerde uitsluitende systemen: het Portugese systeem van een koninklijk monopolie dat verpacht werd aan particuliere kooplieden en het Nederlandse octrooi dat de Staten-Generaal aan de WIC verleend had. Interessant genoeg was zowel de Portugese als de Nederlandse brazielhoutexploitatie tussen 1649 en 1654 in handen van een onderneming die daarvoor het octrooi had, al vertegenwoordigde de één een monarchie, terwijl de ander de personificatie was van een handelsrepubliek.

Twee aspecten zijn van belang in de vergelijking van de Portugese en Nederlandse juridische (institutionele) kaders die de exploitatie van brazielhout regelen. Het eerste relevante aspect is dat beide staten op vergelijkbare wijze hun alleenrecht op de exploitatie van de kolonie oplegden en verzekerden, namelijk door de handel in brazielhout aan strikte regels te onderwerpen. In beide gevallen lijkt het opleggen van een monopolie dat vervolgens uitbesteed werd aan privépersonen of ondernemingen (direct of door een verpachtingssysteem) cruciaal te zijn geweest in het vaststellen van de grenzen van wat bij deze handel wettig was en wat niet.

Het tweede relevante aspect is dat er op hetzelfde product in dezelfde regio gedurende minstens 24 jaar een monopolie rustte van twee rivaliserende staten/machten. Als men de Portugese en Nederlandse monopolies beschouwt als het raamwerk voor de definitie van legaliteit, roept dat de vraag op of beide monopolies niet, vanuit het oogpunt van de rivaliserende staat, illegaal het monopolie van de ander ondermijnden. De Portugezen beschouwden het Nederlandse monopolie als illegaal, net zoals het Portugese koninklijke voorrecht niet werd erkend door de Staten-Generaal of

door de WIC. In een notendop: het Nederlands systeem van legaliteit was evenredig aan het Portugese systeem van illegaliteit en vice versa.

De slechte economische prestaties van de WIC in het eerste decennium van haar bestaan leidde tot een algemeen debat over de vraag of het monopolie opengesteld moest worden voor private ondernemers, een vraagstuk dat aan urgentie won na de verovering van Nederlands Brazilië. Daarom, zoals ook te zien is in tabel 3, was de handel binnen de WIC vaak ook opengesteld voor private ondernemers, hoewel artikel 31 van het octrooi stelt dat aandeelhouders niet konden handelen in hun eigen naam, uit naam van derde partijen of anderen in hun naam konden laten handelen. Zij moesten altijd handelen uit naam van de kamer van het bedrijf waarvan zij directeur waren. Bij overtreding van de wet zouden zij hun positie als directeur verliezen en een jaarsalaris kwijtraken. Een systeem dat overigens veel milder was dan de Iberische sancties van confiscatie van bezittingen, verbanning of de doodstraf.

De straffen die opgenomen zijn in het WIC octrooi weerhielden Dirck Jacobs Schellinger uit Medemblik, schipper van de *Santa Clara*, er niet van om op 9 september 1632, op verzoek van Harmen Lambertsz en Rem Jansz te verklaren, dat hij geen specifieke instructies van de bevrachters had gekregen over het nemen van prijschepen. Op 1 mei van hetzelfde jaar trof hij echter ten zuiden van de evenaar een schip aan en besloot het in te nemen. De bemanning wilde wel assisteren, maar alleen als de schipper hen kon verzekeren dat zij een deel van de buit zou krijgen. Hiervoor tekende de schipper een verklaring, waarin hij ook duidelijk verklaarde dat hij niet in staat zou zijn om te betalen voor eventuele verwondingen van de bemanningsleden en dat de gehele lading voor de schipper zou zijn. Er werd toen besloten dat alles wat zich op het dek bevond voor de bemanning zou zijn. Toen ze het schip overnamen, kreeg de bemanning dus 30 dozen duiker, 100 gedroogde dierenhuiden en een lading brazielhout. De schipper besloot vervolgens naar Guadeloupe te varen, waar hij op 26 mei beval de gehele lading naar de *Santa Clara* over te brengen en het andere schip in brand te steken. De bemanning behield de dozen suiker en stuurde de rest van de buit met de schipper mee naar Amsterdam.⁵² Het was duidelijk dat voor de WIC net zo veel illegale handel in het verschieft lag als eerder voor de Iberische koningen en hun contractanten.

De Compagnie worstelde net zo veel met de smokkel als met de hoeveelheid brazielhout die ze op de markt kon brengen. In slechts vier jaar (1635-1637 en 1646), van de in totaal twintig jaar dat de Compagnie in Brazilië was,

⁵² SAA, NA, 843, fol. 331, 15 september 1632.

kon de WIC meer brazielhout naar Europa brengen dan de Portugese contractanten twintig jaar eerder (zie tabel 4). In het midden van de zeventiende eeuw slaagde de Compagnie er niet in meer brazielhout op de Amsterdamse markt te brengen dan de Portugese contractanten aan het begin van de eeuw.

Tabel 4. Legale import van brazielhout in Lissabon door de Portugese contractanten en in de Republiek door de WIC

Datum	Hoeveelheid (<i>quintais</i>)	Hoeveelheid (pond)	Prijs in Amsterdam (jaarlijks gemiddelde 1 gulden voor 100 pond)
1594-1603	19000		
1608	4000 (door de koning) + 5954 (door de contractant)		
31-08-1612/03-12-1613	4982		
1613-1614	4395		
05-06-1617/05-06-1618	4000		
1623	10000		
1631		138 blokken	49,08
1632		2334	44
1633		340 blokken	44
1634	13500	125951	36
1635		334654	36
1636		633521	34,25
1637		658125	33,5
1638		554300	26,25
1639		126769	
07-09-1639/19-07-1645	3676 (buiten het contract om)		
1640		3495	24
1641		508613	28
1642		294613	28,27
1643		437995	28,5
1644		920690	
1645		484925	24,5
1646		857090	
1647		33205	
1648		9955	
1649		52000	30,31
1650		64680	32,67
1651		78000	32

Bron: Frédéric Mauro, *Portugal, o Brasil e o Atlântico, 1570-1670*, deel 1 (Lissabon 1997) 190 en 194-195. N. W. Posthumus, *Nederlandsche Prijsgeschiedenis*, deel 1 (Leiden 1943) 443. Deze tabel is gebaseerd op de conversie van 100 *pond* = ca. 98,86 *quintais*. In deze tabel hebben we afgerond op 100 *pond* = 100 *quintais* (vanwege lichte variatie in de primaire bronnen).

Tabel 4 laat ook zien dat de prijzen in Amsterdam bleven dalen, hoewel de WIC toch maar relatief kleine hoeveelheden brazielhout op de Nederlandse markt bracht. Dit zou erop kunnen wijzen dat er vanuit de textielindustrie minder vraag was naar verfhout, maar daar lijkt in deze periode geen sprake van te zijn. Het kan ook dat brazielhout in grote hoeveelheden op de Amsterdamse markt bleef komen buiten het WIC-monopolie om, vanuit het oogpunt van de Republiek dus op illegale wijze.

De agenten van de Portugese contractanten en de *Companhia* waren zeker een variabele die betrokken moet worden in de gedachtevorming over de prijsvorming op de Amsterdamse markt. Het agentschap van Jerónimo Nunes da Costa, vertegenwoordiger van de Portugese koning in Amsterdam en agent van de *Companhia* voor de handel in brazielhout, is een goed voorbeeld, hoewel de traditie van contractanten met agenten in Amsterdam teruggaat tot (ten laatste) het laatste kwart van de zestiende eeuw.⁵³ Een tweede variabele was de grote hoeveelheid aan private handelaren, die illegaal te werk gingen tussen Portugal en Nederlands Brazilië, zoals eerder beschreven is in dit artikel. Een derde groep, waarvoor Nicolaes van Sitterich illustratief is, komt hierbij en bestaat voornamelijk uit aandeelhouders en directeurs van de Compagnie.

Van Sitterich was aandeelhouder van de WIC en een van de directeurs van de Kamer van Amsterdam. We weten weinig over zijn leven, maar men vermoedt dat hij van Duitse afkomst is. Wat we wel weten over deze man is dat hij vaak reisde tussen Amsterdam en Leiden om de peetoom te worden van kinderen van prominente textielproducenten in Leiden,⁵⁴ en er is opgetekend dat hij een verfhoutfabriek kocht (de fabriek en de bijbehorende werktuigen).⁵⁵

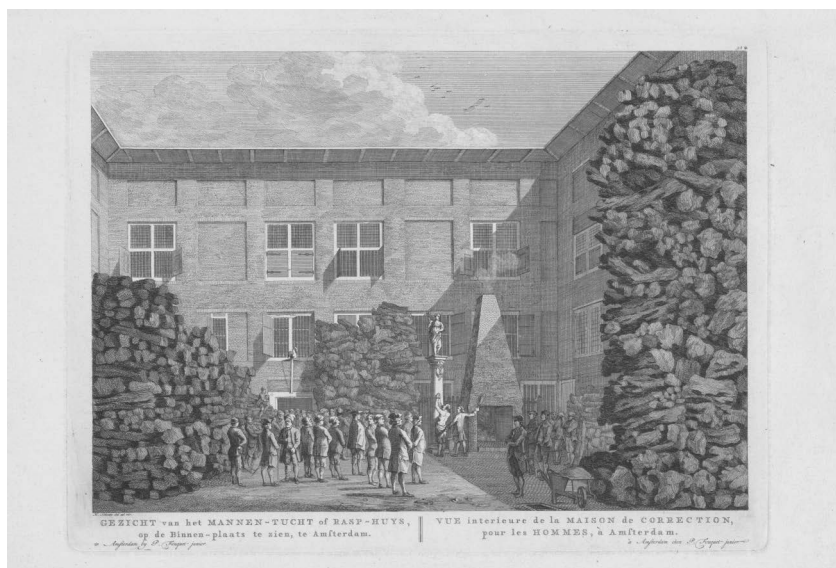
Als handelaar in brazielhout handelde Van Sitterich uit naam van de Compagnie en voor de Kamer van Amsterdam bij de regelmatige invoer van het verfhout na 1647, binnen de grenzen van legaliteit die het monopolie toestond. De betrouwbare en alom gerespecteerde directeur was niettemin deel van een complot om het monopolie van de Compagnie op het brazielhout te ondermijnen en weg te leiden van het Zuid-Atlantisch gebied. Tijdens de jaren dertig van de zeventiende eeuw had Nicolaes van Sitterich contact met een alternatieve leverancier van brazielhout, ver weg van het aandachtsgebied van de WIC. Hij handelde op grote schaal in

53 Jonathan I. Israel, 'The Diplomatic Career of Jeronimo Nunes da Costa: an Episode in Dutch-Portuguese Relations of the Seventeenth Century', *BMGN*, 98:2 (1983) 190.

54 Erfgoed Leiden en omstreken. DTB Dopen, Leiden, 25 augustus 1627. Collectie Dopen NH Pieterskerk, dl. 221, 1621-1644, Boek Dopen Pieterskerk 1621 - 3 juni 1644.

55 Archief Eemland, *Stadsgericht Amersfoort*, 436, 16.

brazielhout en andere soorten verfhout in het Caribisch gebied. Hij verwerf drie ladingen brazielhout op het eiland Inagua, in de huidige Bahama's, waar hij de schepen *Den Eenhoorn*, *De Liefde* en *Den Hercules* naartoe gezonden had. De beschikbare hoeveelheid brazielhout was echter zo groot dat de schippers hem waarschuwden dat hij een volledige vloot naar het eiland moest sturen om deze bron uit te buiten. Dit deed hij nog vele malen, waarbij hij zichzelf in de handelsovereenkomsten liever omschreef als 'koopman uit Amsterdam' dan als een 'directeur van de WIC'.⁵⁶ Van Sitterichs strooptocht door het Caribisch gebied op zoek naar brazielhout en andere soorten verfhout ging door. Van de Bahama's naar Hispaniola (waarbij hij de Nederlandse en Spaanse monopolies in het gebied schond), Sint Maarten en Bonaire, tot aan het kapiteinschap Espírito Santo in Brazilië, waar hij legaal en illegaal handel dreef, steeds met de schuilnaam 'koopman in Amsterdam'.⁵⁷

Illustratie 1: Brazielhout op de binnenplaats van het Rasphuis te Amsterdam, Hermanus Petrus Schouten, uitgegeven door Pierre Fouquet (Jr.), 1783. Collectie Rijksmuseum, RP-P-1921-927.

Wat opvallend is aan Van Sitterich is dat hij een nieuw soort illegale handelaar lijkt te vertegenwoordigen. Net als degenen voor hem, omvatte zijn

⁵⁶ SAA, NA, 409, fol. 103.

⁵⁷ SAA, NA, 695, fol. 386, 1637 en 1638. SAA, NA, 694, fol. 54-56. SAA, NA, 1339, fol. 31v.

zakenportefeuille zowel legale als illegale handel. Hij was niet bang om de grenzen van het koloniale monopolie te overschrijden. Hij tartte de grenzen tussen rijken, die hij overstak wanneer hem dat uitkwam, zonder zich er druk over te maken dat hij publiekelijk aan de schandpaal genageld of gerechtelijk gestraft kon worden. Het feit dat hij in het centrum van Amsterdam een verfhoutfabriek kocht, toont echter dat hij meer was dan een handelaar die uit was op goede zaken. Hij probeerde een directe lijn te leggen tussen het productiegebied van de grondstoffen en de verwerkingsfabrieken in Europa. Voor hem als handelaar en producent was controle over de prijzen van de ruwe producten essentieel voor zijn economische succes. Daarom was hij niet bang om verder te kijken dan de tot dan toe bekende en gebruikelijke herkomstgebieden van brazielhout (de kapiteinschappen in Brazilië), en zich te wagen op nieuwe markten in het Caribisch gebied. Door de Caribische rijkdommen op de Amsterdamse markt te brengen droeg hij, net zoals de andere Portugese en Nederlandse illegale handelaren in brazielhout, bij aan een groei van de voorraden op de afzetmarkt (Amsterdam). Deze ontwikkeling zou moeten helpen om de algehele prijsdaling van brazielhout in Amsterdam te verklaren in de periode dat de WIC in Brazilië was, alhoewel de Compagnie een slechte importeur van dit product bleef, zoals tabel 4 laat zien.

3 Conclusie

Het is moeilijk om een inschatting te maken van de omvang en de waarde van de illegale handel in de Vroegmoderne tijd. Uit het voorbeeld van de handel in brazielhout blijkt echter dat hoewel illegale handel en legale handel elkaars juridische tegenpool waren, zij elkaar aanvulden op de afzetmarkten in Amsterdam en in de handelsportfolio's van de mannen die bij deze handel betrokken waren. Dit was natuurlijk alleen mogelijk omdat de Nederlandse markt niet onderworpen was aan mercantilistische regels. Als gevolg daarvan kon een product (brazielhout) zonder gevaar of boete op de markt gebracht worden, ongeacht de herkomst ervan. Deze omstandigheid gaf Amsterdam een competitief voordeel ten opzichten van andere centra voor koloniale handel, zoals Lissabon, Sevilla, Cádiz of Londen.

Door de openheid van de markt in Amsterdam kon het mechanisme van vraag en aanbod zijn werk doen bij het creëren van de marktprijs. Dit, in combinatie met dalende vrachtprijzen en stijgende maritieme efficiëntie, zorgde ervoor dat Amsterdam voor kooplieden een uitgelezen plek was

om producten te verkopen.⁵⁸ Het competitieve voordeel van Amsterdam blijkt in het geval van het brazielhout uit de prijsverschillen van dit verfhout op de Amsterdamse markt en de markt in Lissabon. Zelfs als de contractant de investering die hij gedaan had voor het transport van brazielhout van de kusten van Brazilië naar Lissabon vierenhalf keer terug kon verdienen, dan kon hij deze winst toch niet opstrijken door de begrenzungen van de afzetmarkt in Lissabon. Hij had daarom geen andere keus dan extra transportkosten te betalen om zijn product op de afzetmarkten van Amsterdam of Hamburg te brengen, met tussenkomst van een agent.

De mannen achter de illegale handel varieerden van illegale handelaren (die alleen actief waren in smokkelnetwerken), scharrelaars, gemeenschappen in de koloniën (beambten, inheemse bevolkingsgroepen, kolonisten, kleine handelaren en leden van religieuze orden) tot erkende handelaren die op zoek waren naar betere markten (in het geval van de contractanten) en fabrikanten die de tussenpersonen bij de aanschaf van de ruwe grondstoffen wilden uitschakelen (Nicolaes van Sitterich). Zij verdienden hun brood onder de Portugese of Nederlandse ‘nebula’ van koloniale macht en hielden de mogelijkheid, bereidheid, kennis en controle over de informatiestromen door middel van verschillende netwerken (sociale netwerken, machtsnetwerken) om risico’s en winstverwachtingen bij de handel in koloniale ruwe materialen in te kunnen schatten. Uiteindelijk kwamen smokkel en belastingontduiking net zo veel voor onder de Portugezen als onder de WIC. Het was een continuüm van strategieën en gebruiken die het deze verschillende, concurrerende en tegelijkertijd samenwerkende ‘nebulas’ van macht aantrekkelijker maakte dan de angst gearresteerd te worden, bezittingen geconfisqueerd te zien worden, verbannen of ter dood veroordeeld te worden.

Het systematisch omzeilen van instituties, zowel in de ‘moderne’ republikeinse context van de Nederlanden als in de monarchistische context van het Iberisch schiereiland en haar imperium, resulteerde in een georganiseerde, duurzame en florierende wereld van contacten en uitwisselingen. Formele instituties speelden in deze wereld nauwelijks een rol. De rijkdom van de betrokken individuen, de kracht van de hier besproken commerciële netwerken, de systematische ontduiking van belastingen en regelgeving, gecombineerd met de ongehinderde toegang tot markten in de republiek dwingen ons om grote vraagtekens te zetten bij de efficiëntie en het economische belang van de veelgeprezen instituties in de vroegmoderne

⁵⁸ Jan Lucassen en Richard W. Unger, ‘Shipping, Productivity and Economic Growth’, Richard W. Unger (ed.), *Shipping and Economic Growth, 1350-1850* (Leiden 2011) 3-46.

tijd. In het licht hiervan pleiten wij voor een kritische herbeschouwing van de rol en het belang van instituties voor het ontstaan van moderne economische groei.

Over de auteurs

Cátia Antunes (1976) is universitair hoofddocent vroegmoderne economische geschiedenis bij het Instituut voor Geschiedenis van de Universiteit Leiden.

E-mail: c.a.p.antunes@hum.leidenuniv.nl

Rob Post is student-assistent bij het project *Challenging Monopolies, Building Global Empires* onder leiding van Cátia Antunes.

E-mail: robpost87@gmail.com

João Paulo Salvado (1965) is onderzoeker bij de CIDEHUS, Universiteit van Évora, Portugal en hoofdonderzoeker in het project *Lisbon's Merchant Elite in the First Half of the Eighteenth Century – Continuities and Changes in a Metropolitan World*. [FCT-Portugal-POPH/FSE (EC) (SFRH/BDP/88967/2012)]

E-mail: jpsalvado@uevora.pt